

DİLÇİLİK

<https://doi.org/10.62837/2024.3.3>

ELXAN Q. YUSİFOV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dosent

KƏMALƏ Y. YUSİFOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R. Behbudov küç., 60)

MÜASİR İNGİLİS VƏ ALMAN DİLLƏRİNDƏ GÜMAN BİLDİRƏN FEİLLƏRİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *danışığ aktı, güman bildirən feillər, grammatik xüsusiyyətləri, sintaqmatik analiz*

Key words: *speech act, presumptive verbs, grammatical features, syntagmatic analysis*

Ключевые слова: *речевой акт, предполагаемые глаголы, грамматические особенности, синтагматический анализ.*

Müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillərin sintaktik baxımdan ünsiyyət prosesində daha çox işlək olan bir neçə modeli mövcuddur: feil + isim; feil + feil; feil + isim + isim; feil + isim + feil; feil + isim + sifət; feil + sözünü + isim; feil + zərf; feil + tamamlıq budaq cümləsi. Təbii ki, yuxarıda göstərilən modellərdən öncə mübtədanın işlənməsi də (əmr cümlələri xaric) labüddür. Güman bildirən feillər, əsasən daha çox tamamlıq budaq cümləsi ilə işlədilir. Bu feillər bir çox hallarda tamamlıqla birbaşa sintaktik əlaqə yaratsa da, həmçinin sözünü tamamlıqları da qəbul edir. Onu da qeyd etməliyik ki, güman bildirən feillərdən sonra işlənən tamamlıqların hətta sözünü qəbul etməsi hallarına da təsadüf edilir. Təəssüf ki, bu zaman güman bildirən feillər gümanlıq semasını cüzi şəkildə də olsa zəiflədir.

Müasir ingilis dilində güman bildirən feillərin tamamlıq qəbul etməsi məsələsinə toxunan R.A.Klouz qeyd edir ki, bu feillər “*that*” bağlayıcı tamamlıq budaq cümlələrini qəbul edən feil tipləridir [7, 193]. Bu məsələ ilə bağlı O.Yespersenin fikrinə nəzər yetirsək görürük ki, o, güman bildirən feillərin sözünü ilə işlənməsi hallarını təsirli feillərin mənasını qəbul etdikləri vasitəsiz tamamlıqdan daha çox tamamladığını vurğulayır [8, 252-272].

Güman bildirən feillərin təsirli feillər olmasına baxmayaraq, bəzən onların tamamlıqsız da işlənməsinin şahidi oluruq.

I knew that he would guess wrong.

Ich wusste, dass er falsch geraten würde.

Maraqlı cəhət ondadır ki, güman bildirən feillərin cümlədə demək olar ki, ikinci feil olaraq işlənməsinə nadir hallarda rast gəlinir. Belə hallarda güman bildirən feillərin çox vaxt əsasən modal feillərlə sintaktik əlaqə yaratdığının şahidi oluruq.

In that situation she could consider herself the chef of the kitchen.

In dieser Situation könnte sie sich als Chef in der Küche bezeichnen.

Güman bildirən feillərin sintaktik xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd etməliyik ki, bu feillər zərfliyin demək olar ki, əksər növlərini – yer, zaman, tərtib-tərəkət, məqsəd, kəmiyyət zəfliklərini qəbul edir və bu zəfliklər güman bildirən feillərlə həm prepozitiv, həm də postpozitiv mövqedə olaraq sintaktik əlaqə yaradır.

He guessed the puzzle several times.

Then he did not suppose that everything would be fine.

Er hat das Rätsel mehrmals erraten.

Dann ging er nicht davon aus, dass alles gut werden würde.

Yuxarıdakı modellərdə olduğu kimi, güman bildirən feillərin təbii ki, sifətlə də sintaktik əlaqə yaratdığını görmək olar.

We saw that he fancied himself very important.

Wir sahen, dass er sich für sehr wichtig hielt.

Müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillərin məchul növdə işlənən konstruksiyaları da hər iki dildə çox işləkdir.

It was considered that he would be elected the President of the Company.

Es wurde davon ausgegangen, dass er zum Präsidenten des Unternehmens gewählt werden würde.

Araşdırılan modellərdən aydın olur ki, müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillərin işlənmə sferası genişdir.

Müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillərin sintaqmatik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirək. Güman bildirən feillər arasında daha çox işlək hesab edilən “*to suppose*”/“*ausgehen*” feili əminliklə olan bir güman, nəyəsə niyyətlanmış bir güman, hər hansı bir hərəkətin mümkünlüyünün, hissin – sevginin, yaxud da nifrətin güman edilib-edilməməsi semasını ifadə edərək cümlənin xəbəri olub özündən sonra tamamlıq, sözönlü tamamlıq, tamamlıq məsdər tərkibi, mübtəda məsdər tərkibi ilə sintaktik əlaqə yaradır.

The tourists supposed that the place would be fantastic.

Die Touristen gingen davon aus, dass der Ort fantastisch sein würde.

Növbəti güman bildirən “*to guess*”/“*raten*” feilinin sintaqmatik analizinə gəlincə, qeyd etməliyik ki, bu feil, hər hansı bir obyektin doğru, yaxud yanlış olduğunu, nəyinsə baş verdiyini, yaxud da baş verəcəyini, həqiqəti yaxud yanlışlığı araşdırmağı, mücərrəd məfhumların, mənəvi məmnunluğun güman edilməsi semasını ifadə edərək cümlənin xəbəri olub özündən sonra əsasən tamamlıq budaq cümlələrini tələb edir.

They guessed that the children might be in the club.

Sie rieten, dass die Kinder im Club sein könnten.

"To assume"/"erwägen" feilinə gəlincə, bu feil mənəvi gözəllik təəssüratı yaradan, törədilmiş hadisəni araşdıran, kiməsə, yaxud nəyəsə güclü inam, əminlik dolu güman semasını ifadə edərək cümlənin xəbəri olub özündən sonra əsasən tamamlıq budaq cümlələri ilə sintaktik əlaqə qurur.

The patient assumed that the doctor would do his best to cure him.

Der Patient erwägte, dass der Arzt sein Bestes tun würde, um ihn zu heilen.

"To deem"/"erachten" güman bildirən feili də nəyinsə düzgün, yaxud yanlış seçim edildiyini, kiminsə yüksək, yaxud az dəyərləndirildiyini, kiminsə nəyisə özünə borc, vəzifə hesab etdiyini bildirən, heç də güclü olmayan, zəif bir güman semasını ifadə edərək cümlənin xəbəri olub özündən sonra əsasən tamamlıq budaq cümlələrini, həmçinin məsdəri də tələb edir.

The boss deems that he is a good employee.

The boss deems him to be a good employee.

Der Chef erachtet, dass er ein guter Mitarbeiter ist.

Der Chef hält ihn für einen guten Mitarbeiter.

"To presume"/"vermuten" güman bildirən feili isə ümid dolu güman, hər hansı bir edilən işin yararlı olacağı əminliyini bildirən güman semasını ifadə etməsi ilə özündən sonra məsdərin, yaxud da tamamlıq dudaq cümləsini tələb etməklə sintaktik əlaqə yaradır.

He presumed his documents to be accepted.

He presumed that his documents would be accepted.

Er vermutete, dass seine Unterlagen akzeptiert würden.

Tədqiqatımızın sintaqmatik analizindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillər əsasən məsdər və tamamlıq budaq cümlələri ilə sintaktik əlaqə yaradır. Hər iki dildə güman bildirən feillər hərəkət bildirən feillər kimi kifayət qədər geniş işlənmə diapazonuna malik olmasa da, struktur xüsusiyyətlərinə görə özünəməxsus yer tutur.

Müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillərin modallıq çalarları da dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. İfadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini bildirən obyektiv modallıq və ifadə olunan fikrə danışanın münasibətini bildirən subyektiv modallıq bir qrammatik-semantik kateqoriya kimi əksər feillərdə özünü büruzə verir. Güman bildirən feillər əsasən epistemik modallıq ifadə edir. Epistemik modallıq informasiyanın zəruriliyini və ya mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Dilçilikdə epistemik modallıq həm linqvistik, həm qrammatik, həm də leksik formalarla təzahür olunur. Epistemik modallığı araşdıran tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Onların bəziləri epistemik modallığı məlumat və inam bildirən məsələlərə aid edirlərsə, bəziləri isə bu modallığı danışanın aldığı informasiyanın gerçəkliyinə olan gümanı kimi qəbul edirlər. Y.E.Kurlyand güman bildirən feilləri əqli qabiliyyət bildirən feillər qrupuna aid edərək onları performativ kimi qəbul etmişdir. Belə ki, tədqiqatçı epistemik modallığı performativ modallıq kimi nəzərdə tutmuşdur. Tədqiqatçı həmçinin vurğulayır ki, güman bildirən feillərin modallığı deskriptiv epistemik modallıq da ola bilər, çünki danışmaq aktında danışanın epistemikliyi bildirən fikirlər deskriptiv səslənir. Bu zaman subyekt hər kəsə bəlli olan bir

informasiyaya öz ehtimallıq münasibətini epistemik formalarla ifadə etməklə performativlik yaradır. Performativlik zamanı isə subyekt sırf öz şəxsi subyektiv fikirlərini açıqlayır [3, 15-17]. D.Bayber epistemik modallığa hadisə və vəziyyətlərə olan məntiqi münasibət kimi yanaşır [6, 48]. Güman bildirən feillərin modallıq çalarlarının epistemik olmasını qeyd edən C.Layonz bildirir ki, bu modallıqla fikirdə olan inam və əminlik daha güclü şəkildə təzahür edilir [4, 79]. F.A.Palmer epistemik modallığın vaciblik, mümkünlük ifadə etdiyini qeyd edir [10, 36-37]. Epistemik modallığın informasiyanın zəruriliyini və ya mümkünlüyünü nəzərdə tutduğunu N.Reşer də vurğulayır [12, 9]. E.İ.Belyayeva da güman bildirən feillərin epistemik modallıqla ifadə olunduğunu bildirərək, onları danışanın hərəkət və ya vəziyyətə olan inam və ya inamsızlıq münasibəti kimi qəbul edir [1, 218]. Bu modallığa münasibət bildirən R.Kverk qeyd edir ki, epistemik modallıq zamanı hadisələrin idarə edilməsi subyektdən asılı olmasa da, subyektin həmin hadisələrə olan münasibəti göstərilir [11, 219]. Ç.Beyley də epistemik modallığın məntiqi münasibət bildirdiyini vurğulamışdır [5, 182]. A.M.İonova qeyd edir ki, güman bildirən feillərin epistemik modallığı şübhə ifadə edən gümanlıqdan tamamilə fərqlidir [2, 4-6]. Güman bildirən feillərin epistemik modallıq çalarlarına malik olması fikrini F.Keyfer də vurğulayır [9, 2517].

Yuxarıda qeyd olunan nəzəri baxışlardan belə qənaətə gəlinək olar ki, müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillər epistemik feillər hesab edilir, çünki bu feillər subyektin hər hansı bir hadisə, vəziyyət, başqa sözlə desək, obyektə olan ehtimal münasibətini göstərməklə epistemik modallığı daha çox qabarıq şəkildə büruzə verir.

Müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillərin epistemik modallığını danışmaq aktında işlənmə dərəcəsinə və emosionallığına görə 1) güclü, 2) zəif və 3) adi formalarda realizə etmək mümkündür. Ümumiyyətlə, nəinki sadəcə güman bildirən feillər, həmçinin məsdər tərkibli və budaq cümləli güman bildirən feillər də modallıq çalarları ilə seçilir:

1) “*To believe*” / “*glauben*”, “*to consider*”/ “*berücksichtigen*” kimi güman bildirən feillərdə epistemik modallığın güclü gümanlıq ifadə etməsi açıq-aydın sezilir.

I believe that they are friendly, honest and kind men in the village.

Ich glaube, dass sie im Dorf freundliche, ehrliche und freundliche Männer sind.

I believe them to be friendly, honest and kind men in the village.

Ich halte sie für freundliche, ehrliche und freundliche Männer im Dorf.

It is believed that they are friendly, honest and kind men in the village.

Es wird angenommen, dass sie freundliche, ehrliche und freundliche Männer im Dorf sind.

People considered that he was one of the most important teachers of the 19 th century.

People considered him to be one of the most important teachers of the 19 th century.

Man hielt ihn für einen der bedeutendsten Lehrer des 19. Jahrhunderts.

He was considered to be one of the most important teachers of the 19th century.

It was considered that he was one of the most important teachers of the 19th century.

Es galt als einer der bedeutendsten Lehrer des 19. Jahrhunderts.

2) “*To suppose*” / “*schätzen*”, “*to guess*” / “*raten*”, “*to presume*” / “*vermuten*” kimi güman bildirən feillərdə epistemik modallıq çox zəif şəkildə hiss edilir. Hətta “*to suppose*” / “*schätzen*” feilində gümanın keyfiyyəti öz əksini tapdığı halda, “*to guess*” “*raten*” feilində isə gümanın kəmiyyəti özünü daha çox qabarıq şəkildə büruzə verir. Bu zaman belə aydın olur ki, “*to suppose*” / “*schätzen*” feilindəki gümanlıq “*to guess*” “*raten*” feilindəki gümanlıqdan daha güclüdür.

I supposed them to be there in time.

They were supposed to be there in time.

I supposed that they would be there in time.

Ich schätze, dass sie rechtzeitig da sein würden.

He guessed that the problem should be discussed.

Er riet, dass das Problem besprochen werden sollte.

The children presumed (that) the man would allow them to play football in the yard.

Die Kinder vermuteten, dass der Mann ihnen erlauben würde, auf dem Hof Fußball zu spielen.

3) Adi güman ifadə edən “*to think*” / “*denken*” və “*to seem*” / “*scheinen*” feillərində isə epistemik modallığın adi forması həmin feillərin leksik mənasından da aydın görünür.

They thought that their documents should be checked by the agents in the company.

Sie dachten, dass ihre Dokumente von den Agenten im Unternehmen überprüft werden sollten.

He thought that she would not believe him.

Er dachte, dass sie ihm nicht glauben würde.

It seemed to be dangerous for the people in the village.

Für die Menschen im Dorf schien es gefährlich zu sein.

Araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillər epistemik modallıq çalarına malik olmasına baxmayaraq heç də modal feillər olmayıb, funksional baxımdan əsas feil olaraq semantik aspektdən modal feillərə yaxın olan, lakin sintaktik aspektdən tamamilə fərqli olan əsas feillərdir.

Məqalənin elmi nəticəsi: Hesab edirik ki, müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillərin sintaktik baxımdan danışıq prosesində daha çox işlək olan bir neçə modelinin mövcudluğu ilə bağlı hələ də mübahisəli məsələlər qalmaqdadır və yeni-yeni tədqiqatlara ehtiyac duyulur.

Məqalənin elmi yeniliyi: Hər iki dildə güman bildirən feillərin işlənmə dərəcəsinə görə, əsasən, daha çox tamamlıq budaq cümləsi ilə işlədilməsidir. Bu

feillər bir çox hallarda tamamlılıqla birbaşa sintaktik əlaqə yaratsa da, həmçinin sözönülü tamamlılıqları da qəbul edir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti: Hesab edirik ki, təqdim olunan məqalə “Müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillərin qrammatik xüsusiyyətləri” mövzusu ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqalədən ingilis və alman dillərinin qrammatikası ilə məşğul olanlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Беляева Е.И. Функционально - семантические поля модальности в английском и русском языках. Воронеж, 1985, 179 с.
2. Ионова А.М. Эпистемические глаголов английского и русского языков. Пятигорск, 1998, 189 с.
3. Курлянд Э.Е. Исследования функциональной модальности глаголов мыслительной деятельности в современном английском языке. Автореф. дис.. канд. филол. Наук. Одесса, 1978, 19 с.
4. Лайонз Д. Введение в теоретическую лингвистику. М.: Прогресс, 1978,
5. Bailey Ch. English Verb Modalities. Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik 2: 1981, p. 161-188
6. Biber D. Longman grammar of spoken and written English. London, Longman, 1999, 613 p.
7. Close R.A. The New English Grammar. Parts 3 and 4, London, 1968, 234 p.
8. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles. London, 1949, 404 p.
9. Keifer F. Modality. The Encyclopedia of Lnuage and Linguistics.Oxford, Pergamon Press, 1994, p. 2515-2550
10. Palmer F.A. Mood and Modality. Cambridge University Press, 2001, 236 p.
11. Quirk R. A Comprehensive Grammar of the English Language. London, 1985, 1125 p.
12. Rescher N. Topics in Philosophical Logic. Dortrecht:Reidel, 1968, 362 p.